

प्रकरण दुसरे

साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध

प्रकरण दुसरे

साहित्य आणि समाज यांचा परस्पर संबंध

साहित्यनिर्मिती ही एक सांस्कृतिक घटना :-

साहित्य ही एक थोर कलारूप शक्ती आहे. मानवी जीवनातूनच ती निर्माण होते व मानवी जीवनाला ती आकाररूप देते. मानवी जीवनाचे विविध आविष्कार आढळतात. या जीवन अनुभूतीचा आविष्कार साहित्यात प्रकट होतो. जीवनानुभूती शिवाय साहित्य निर्मिती होणे शक्य नाही. वेगवेगळ्या संघर्षांनी मानवी जीवन भरलेले असते. तात्पर्य मानवी जीवन हेच कलेचे उगमस्थान आहे. व्यक्ती, समाज व साहित्य हे एकमेकांच्या हातात हात घालून चालत असतात. तरीही कलाकृती ही व्यक्तिगत प्रतिभेचे स्फुरण असते. असे असले तरी व्यक्तीने निर्माण केलेल्या निर्मितीची ऐतिहासिक, सामाजिक परिस्थितीत जडण-घडण होत असते. साहित्यकृतीचा विचार करताना ती ज्या समाजात घडली त्या समाजाचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते. कारण साहित्यनिर्मिती ही एक सांस्कृतिक घटना आहे. साहित्यनिर्मितीचे आकलन करून घेताना मानवी जीवनच सर्व अंगाने समजून घेणे आवश्यक असते. साहित्यनिर्मितीमागे प्रेरणा या जीवनविषयक प्रेरणाच असतात. त्यामुळे साहित्यामध्ये मानवी जीवन विषयक अनुभवांचा म्हणजेच एका अर्थी जीवन मूल्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला असतो.

ललित वाङ्मय मानवी मनावर आपला ठसा उमटवित असते व समाजमनाला गती देत असते. अस्सल कलाकृतीतून त्या काळाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जाणिवा नकळत सुचित होतात. तात्पर्य मानवी जीवन हा साहित्याचा मुख्य विषय आहे. माणसाच्या मनातील भले-बुरे विचार आणि विकार, जीवनाची त्याला येणारी प्रतीती, प्रसंगी त्याला जाणवणारी असहायता या सर्व गोष्टी साहित्यात येतात. "जिच्या कुशीत मानवी जीवन अंकुरते, जिच्या नित्य संपर्कातून ते फुलते

आणि शेवटी जिच्यात ते विलीन होते त्या सृष्टीचे सत्यस्वरूप जाणून घेण्याची व ते प्रकट करण्याची क्षमता साहित्यात आढळते."¹

कलावंत व समाज :-

लेखकाच्या व्यक्तित्वाचे रंगरूप घेऊनच कलात्मक साहित्याची जडण-घडण होत असते. व्यक्ती ही कितीही स्वतंत्र अस्ली तरी तिचा समाजशी अतूट असा संबंध असतो. समाज निरपेक्ष अशी व्यक्ती कधीच नसते. कितीही मोठा प्रतिभावंत, प्रज्ञावंत मनुष्य असला तरी त्याच्या व्यक्तित्वाची जडण-घडण आणि आविष्कार हा सामाजिक जीवनातूनच होत असतो. लेखकाचे व्यक्तिमत्व हे त्याच्या वाङ्मयाचे मूळ असते. परंतु हे व्यक्तित्व स्वयंभू आणि स्वतंत्र असत नाही. सभोवतालच्या परिस्थितीचे संस्कार त्याच्यावर होत असतात. लेखकाचे व्यक्तित्व, त्याच्या सभोवतालचे वातावरण आणि मानवी जीवन यांच्या त्रिवेणी संगमातूनच साहित्य निर्माण होत असते. कलावंताच्या व्यक्तित्वावर कुटुंबाचे, घराण्याचे, परंपरांचे जसे दृढ संस्कार झालेले असतात तसे सभोवतालच्या समाजातील जीवन विषयक जाणिवांचे, समाजाच्या परंपरांचे, तत्वप्रणालींचे त्याच्यावर परिणाम झालेले असतात. तत्कालीन सांस्कृतिक परिस्थितीचे पडसादही त्याच्या मनावर उमटत असतात. एक विशिष्ट सामाजिक घेतलेला जीवनानुभव ही त्याच्या साहित्य निर्मितीची बिजभूतशक्ती असते. कलावंत व व्यक्ती या नात्याने तो समाजाचा एक घटक असतो. आणि त्यामुळेच त्याच्या व्यक्तित्वात अनेक सामाजिक संदर्भ रूजलेले असतात. हे सर्व संदर्भ त्याच्या साहित्यकृतीतून डोकावतात. व्यक्ती, समाज व मानवी जीवन यांचे संबंध इतके एकरूप झालेले असतात की त्याचे सरमिसळ प्रतिबिंब साहित्यामध्ये प्रकट होते, साहित्यात उमटते. कलावंताच्या कलाकृतीतून किंवा साहित्यातून त्याने घेतलेल्या समाजजीवनाचा आविष्कार कधी सहजपणे तर कधी जाणतेपणाने घडत असतो.

लेखकाच्या व्यक्तिगत संस्काराबरोबरच त्याच्या काळातील सामाजिक समस्याही त्याच्या साहित्यात उमटत असतात.

उदा. - हरिभाऊ आपटे यांच्या साहित्यात त्यांच्या व्यक्तिगत संस्काराबरोबरच त्यांच्यावरील सामाजिक संस्कारांचे पडसाद उमटलेले आहेत.

उदा. त्यांच्या "मी" या कादंबरीत स्त्रियांची परवशता, तर "पण लक्षात कोण घेतो" यात स्त्रियांच्यावर होणारे अन्याय, " देवलांची शारदा" मध्ये बालाजरठविवाह इत्यादींचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे. या संदर्भात कोल्हटकरांचे "गुप्तमंजूषा", खाडिलकरांचे "किचकवध", प्र.के.अत्रे यांचे "उद्याचा संसार", रांगणेकरांचे "कुलवधू" उल्लेखनीय आहेत.

एका वयोवृद्ध संस्थानिकाने "शारदा" नावाच्या बालिकेबरोबर विवाह केल्याची बातमी ही "शारदा" या नाटकाच्या लेखनाची प्रेरणा ठरली. या नाटकाच्या लेखनामागे देवलांच्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीचे पडसाद आढळतात. हे नाटक लिहिले गेले तेव्हा जरठकुमारी विवाहाला कायदेशीर प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झालेली होती. तसेच शारदेच्या जन्मापूर्वी 50 वर्षे अगोदर थोर समाजसुधारक महात्मा ज्योतिराव फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे, राजा राम मोहन रॉय, लोकहितवादी, विष्णूशास्त्री चिपळूणकर, डॉ.भांडारकर इत्यादी समाजसुधारक मंडळींनी स्त्री शिक्षण, बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, विधवाविवाह इत्यादी प्रश्नांविषयी समाजजागृतीचे प्रयत्न केलेले होते. व "शारदा" नाटक येण्याअगोदर 8 वर्षे अगोदर संमतीवयाचे बालकांपास झालेले होते. तात्पर्य, लोकजागृतीसाठी नाटकासारख्या वाड.मयप्रकाराचा वापर करण्यात येऊ लागलेला होता. "साहित्यिक ज्येष्ठ समाजात वावरतो त्या समाजाच्या, त्या देशाचा इतिहास, भूगोल, संस्कृतीचा लेखकाच्या काळातील युगधर्माचा एकूण परिणाम त्याच्या साहित्यकृतीवर होत असतो. हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट व्हावे."² कलावंत सभोवतालच्या घटना, घडामोडीपासून, चळवळींपासून अलिप्त राहू शकत नाही. कलावंताचे संदेवनाशील मन सभोवतालच्या घटनांतील स्पंदने टिपत असते. सांगण्याचा उद्देश हा की - साहित्याची निर्मिती मानवी जीवनातून होत असते. त्यामुळे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब, समाजजीवनाची स्पंदने साहित्यात उमटणे अटळ असते.

साहित्याची समाज सापेक्षता :-

लेखकाची व्यक्तिनिष्ठता व समाजनिष्ठता ललित वाङ्मयात उमटणे अपरिहार्य असते. कारण लेखकाच्या व्यक्तित्वाची घडण ही समाज सापेक्ष असते.

साहित्य व साहित्यिक यांचे समाजाशी असणारे नाते परस्पर प्रेमाचे असते. साहित्यिकाची साहित्यकृती ज्या भाषेत प्रकट होते ती भाषाही समाजाचीच असते. भाषेतून व्यक्त होणारे अनुभव देखील सामाजिकच असतात. समाजात अनुभवलेल्या कृती उक्तींना ललित वाङ्मयाच्या समर्थ सजावटीची जोड साहित्यिक देत असतो. समाजातील सर्वसामान्यापर्यंत साहित्य पोहचते. सामान्यांची वाचनाची गोडी वाढते. साहित्य वाचनाने वाचकाला जीवनाच्या विविध रूपांचे दर्शन घडते आणि त्यामुळे साहित्याबद्दलची जवळीक त्यांच्या मनामध्ये निर्माण होते.

समाजातील आंदोलने, सुखदुःखे, समस्या, संकटे, तत्कालीन युगधर्म इत्यादींचा आविष्कार साहित्यातून प्रकट होतो. अर्थात साहित्य म्हणजे भाषेच्या रूपाने घडलेला जीवनाचा, समाजाचा आविष्कार असतो. या संदर्भात - "Literature is an Expression of Society and Speech is the Expression of Man."³ हे डीबोनाल्ड यांचे उद्गार अर्थपूर्ण वाटतात.

माणसाच्या जन्मापासून त्याच्या सामाजिक जीवनाला सुरुवात होते. सामाजिक जीवन हा माणसाच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग असतो. चार्ल्स कुले म्हणतात त्याप्रमाणे माणूस आणि समाज, ही एकाच कल्पनेची दोन रूपे आहेत. एक वैयक्तिक आहे तर दुसरे सामुहीक आहे. साहित्य, साहित्यिक आणि समाज यांचा अन्योन्य संबंध लक्षात घेऊन स.शि.भावे म्हणतात - "साहित्य म्हणजे भाषेच्या माध्यमाने केलेली साहित्यनिर्मिती. साहित्यिक म्हणजे कलानिर्मितीची क्षमता असलेली, व कलानिर्मिती करणारी, व्यक्ती, आणि समाज म्हणजे पारंपारीक, व नव्याने निर्माण होणाऱ्या, हितसंबंधाच्या संदर्भात एकत्र आलेला व एकत्र राहणारा मानव समुह."⁴ या विधानावरून साहित्य, साहित्यिक आणि समाज यांचे अन्योन्य संबंध लक्षात येतात.

जीवनाकडून पुन्हा जीवनाकडे असा साहित्याचा प्रवाह सतत वाहत असतो. अर्नेस्ट रेमंड म्हणतात त्याप्रमाणे - "Literature is an escape from life in to life. Literature is a rainbow arch hanging pendent across the screen of life."⁵

प्राचीन विचारवंतांनी लिहिलेल्या वाङ्मयावरूनही साहित्य आणि समाजजीवन यांचा अन्योन्य संबंध स्पष्ट होतो.

उदा. तेराव्या शतकात ज्ञानेश्वरांनी "ज्ञानेश्वरी" हा ग्रंथ लिहिला. प्राचीन काळी सर्वसामान्य समाज ज्ञानापासून वंचित होता. लेखन क्षेत्रात संस्कृत भाषेचे वर्चस्व होते व संस्कृत भाषा जनसामान्यांना समजत नव्हती. संस्कृत मधील ज्ञानभांडार जनसामान्यांसाठी देशीभाषेत स्पष्ट करणे ही काळाची गरज होती. ज्ञानेश्वरांनी ही गरज ओळखून त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या उत्कट सामाजिक जाणविमुळे त्यांनी "ज्ञानेश्वरी" देशी भाषेत लिहिली व उच्च विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविले. ज्ञानेश्वरांच्या ठिकाणी असणाऱ्या समाजाभिमुख वृत्तीमुळे, त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या सहृदय अंतःकरणामुळे "ज्ञानेश्वरी" सारख्या काव्य ग्रंथाचे लेखन झाले. याच सामाजिक जाणिवेने महानुभव पंथीयांनीही कटाक्षाने मराठीतूनच ग्रंथ रचना करण्याचा आग्रह धरला. ही गोष्ट त्या काळातील लेखकांची समाजाभिमुखता आणि समाजसापेक्षता स्पष्ट करते. या संदर्भात संत एकनाथंच्या भारूडाचे उदाहरणही त्यांच्या ठिकाणी असलेली समाजाभिमुखता व समाजसापेक्षताच स्पष्ट करते.

"बुडती हे जन, न देखवे डोळा"

किंवा -

"आम्ही वैकुंठवासी । आलो याचि कारणाशी ॥"

या संत तुकारामांच्या अभंगावरून लेखकाच्या आणि वाङ्मयाच्या समाज सन्मुखतेची व समाजसापेक्षतेची साक्ष पटते.

इ.स.च्या अठराव्या शतकाअखेर पर्यंत मराठी साहित्य अध्यात्मप्रवण होते. कारण तत्कालीन समाज निवृत्तीपर वृत्तीचा होता. धर्म आणि मोक्ष मानणारा समाज असल्यामुळे तत्कालीन मराठी वाङ्मय अध्यात्मिक स्वरूपाचेच निर्माण झाले. पुढे ब्रिटीश राजवट आल्यानंतर महाराष्ट्रीय समाजाच्या जीवनदृष्टीत कमालीचा बदल झाला व अध्यात्मापेक्षा लौकिकतेलाच प्राधान्य मिळाले व साहित्य हे अधिकाधिक प्रवृत्तीपर होत गेले. 'शाहिरीवाङ्मय', 'बखर वाङ्मय' इत्यादी या संदर्भातील अनेक उदाहरणे देता येतील.

पुढील काळात औद्योगिक संस्कृती उदयाला आली. यंत्रयुगाचे झालेले परिणाम साहित्यातून प्रकट होऊ लागले. या काळात मार्क्सवादी विचारप्रणालीचा परिणाम साहित्यावर झाला. मानवी जीवन व्यवहाराचा पाया (Foundation) माणसा-माणसातील आर्थिक संबंध हा असून त्या अनुषंगाने साहित्य, कला व संस्कृती इत्यादींचा मनोरा उभा असतो असे मार्क्सने सांगितलेले आहे. या विचारांतून साहित्याची समाजसापेक्षताच स्पष्ट होते. कार्ल मार्क्स, फ्रेडरीक एंगल्स या तत्ववेत्त्यांनीही साहित्यनिर्मितीचा संबंध समाजजीवनाशी असतो असे विश्वासपूर्वक सांगितले आहे. साहित्यनिर्मिती समाजसापेक्षच असल्याचे प्रतिपादन लेनिन, टॉल्स्टॉय यांसारख्या विचारवंतांनीही केले आहे. तात्पर्य कोणतीही श्रेष्ठ साहित्यकृती जितकी वाङ्मयीन तितकीच सामाजिकही असते हेच खरे व श्रेष्ठ साहित्यकृतीची निर्मिती जीवनप्रत्ययातूनच झालेली असते.

साहित्यातील भावनात्मकता :-

प्रत्येक कलावंत स्वतःला प्रतीत झालेल्या अनुभवांचा आविष्कार साहित्यात प्रकट करित असतो. त्याला आलेल्या अनुभूतीचा तो त्याच्या दृष्टीने एक वेगळा अर्थ लावित असतो. तोच त्याचा आत्माविष्कार असतो, त्याचे जीवनभाष्य असते, तीच त्याची संस्कृती असते. त्यालाच आपण साहित्य म्हणतो. कलावंताच्या अनुभूतीला जशी व्यक्तिगत भावनात्मकता प्रकट होते तशी समाजनिष्ठ भावनात्मकताही प्राप्त होत असते. कलाकृतीमधील तत्कालीक भाग, काळाचे संदर्भ हळुहळु निस्तेज होतात व त्यातील भावनात्मकता मात्र कायम राहते. या भावनात्मकतेमुळेच माणसांची मने बदलतात. साहित्य हे माणसाची मने बदलण्याचे काम करते.

उदा. "पण लक्षात कोण घेतो", "शारदा" यासारख्या कलाकृतीतून स्त्रियांच्या समस्या मांडल्या गेल्या. एकेकाळी केशवपन, स्त्रीशिक्षण, जरठकुमारी विवाह यासारख्या समस्या होत्या. "इब्सेन" च्या "डॉल्स हाऊस"चे उदाहरणही उल्लेखनीय आहे. या "डॉल्स हाऊस" नाटकातील "नोरा" ही नायिका घराबाहेर पडताना तिने ओढलेल्या दरवाजाने सर्व जगाला हादरा दिलेला होता. आजच्या काळात या समस्या निस्तेज झाल्या असल्या तरी त्यांचा भावनिक परिणाम अजूनही पूर्वीइतकाच तीव्र आहे.

सामाजिक चळवळ आणि वाङ्.मयनिर्मिती :-

समाजाचा एक घटक म्हणून लेखक समाजात वावरत असतो. अर्थात त्यामुळे समाजातील धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, वाङ्.मयीन चळवळींपासून तो अलिप्त राहू शकत नाही. या सर्व चळवळींचा त्याचा संबंध जवळचा असू शकतो व त्या चळवळीशी त्याची बांधिलकी तयार होत राहते अशा चळवळी लेखकाच्या वाङ्.मय निर्मितीला प्रेरणाच ठरतात.

उदा. रामदासांनी वर्णन केलेली "अस्मानी", "सुलतानी", त्यांनी सांगितलेले प्रपंचविज्ञान, स्वराज्य स्थापनेच्या संदर्भात त्यांनी व्यक्त केलेले विचार या त्यांच्या काव्यलेखनाची बीजे तत्कालीन राजकीय चळवळीत सापडतात.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे नेतृत्व उदयाला आले व त्यांनी चातुर्वर्ण्यवर जोरदार हल्ला चढविला. जातिभेदाविरुद्ध आंदोलन करून सत्यशोधक चळवळ उभारली, उदंड अशा प्रकारचे साहित्यलेखनही केले. त्यांनी "गुलामगिरी", "ब्राह्मणांचे कसब", "शेतकऱ्यांचा आसूड" वगैरे वाङ्.मयनिर्मिती केली आणि म.फुले यांच्याच प्रेरणेने पुढे अनेक कार्यकर्ते, वक्ते, लेखक मंडळी निर्माण झाली. राष्ट्रीय चळवळीने भारतीय जीवन ढवळून निघाले व देशाभिमान व्यक्त करणारे विविध प्रकारचे साहित्य लिहिले गेले. स्त्री विषयक प्रश्नांना प्राधान्य देणाऱ्या चळवळी सुरू झाल्या. लोकहितवादी, न्या.रानडे, सुधारक आगरकर इत्यादींचे वैचारिक लेख प्रकाशित होऊ लागले. महर्षि धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रीशिक्षण प्रसाराची चळवळ उभारली. विष्णूशास्त्री पंडितांनी विधवाविवाहाची चळवळ उभारली. याचा परिणाम असा झाला की अनेक

सामाजिक कथा, कादंबऱ्या, नाटके, प्रवचने आणि विविध प्रकारची मासिके, साप्ताहिके लिहिली जावून प्रकाशित झाली.

उदा. "यमुनापर्यटन", "पण लक्षात कोण घेतो", "सौ.रमा", इ. नाटके प्रहसने उदयाला आली.

या काळामध्ये शेतकरी, कामगार, दलित या विविध चळवळी उदयाला आल्या आणि या चळवळींमुळे वाङ्.मयनिर्मितीला प्रेरणा मिळाली. तात्पर्य - वाङ्.मयनिर्मितीच्या प्रेरणा सामाजिक चळवळीत कशा दडलेल्या असतत हे येथे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे वाङ्.मयनिर्मिती ही सुध्दा सामाजिक चळवळींना गती देते, लोकमानसाला आकार देते, हे येथे या निमित्ताने स्पष्ट होते. अशा सामाजिक चळवळींतून जी साहित्यनिर्मिती झाली त्यामधून तत्कालीन समाजजीवन विविध रूपाने प्रकट झालेले आढळते. महाराष्ट्रीय समाजाचे गेल्या शंभर वर्षांचे सामाजिक संदर्भ पहावयाचे असल्यास तत्कालीन कादंबरीकडे पहावे लागते. वि.पां.दांडेकर यांनी या संदर्भात "आमच्या सामाजिक नाटकांकडे बघावे"⁶ असे सांगितले आहे.

साहित्याचे सामर्थ्य :-

साहित्य ही भावना जागृत करणारी एक महान शक्ती आहे. या शक्तीच्या बळावर साहित्य हे वाचकाच्या मनावर संस्कार करित असते व वाचकाला अंतःमुख करित असते. जीवन आणि कला यांच्या समन्वयातून नानवी मन संपन्न होते, समृद्ध व उन्नत होते. तात्पर्य - समाजावर साहित्याचा जबरदस्त परिणाम होत असतो. सामान्य माणसे साहित्यातून होणाऱ्या संस्कारांचे आदर्श निवडतात तसेच जीवननिष्ठा सांभाळतात. वि.स.खांडेकर⁶ यांनी साहित्याचे सामर्थ्य विशद करताना म्हटले आहे की - "आजचा ललित लेखक हा नुसता भूतकाळाचा इतिहासकार नव्हे, किंवा वर्तमानकाळाचा चित्रकार नाही. रशियातील क्रांती टॉल्स्टॉयने शंभर वर्षे अलीकडे आणली."

साहित्य वाचनाचा परिणाम वाचकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर विविध प्रकाराने होत असतो. हे ही साहित्याचे एक सामर्थ्य आहे. कोणत्याही देशातील वाङ्मयाचा इतिहास पाहिला तर त्या त्या देशातील संस्कृतीची जडण-घडण करण्यामध्ये साहित्याचा फार मोठा वाटा असल्याचे दिसून येते.

साहित्याचा समाजमनावरही परिणाम होत असतो तो परिणाम हळुहळु होत असतो हे ही साहित्याचे मोठेपण होय. कोणत्याही कलेचे मोठेपण केवळ तिच्या सौंदर्यात नसून तिच्यामुळे होणाऱ्या परिणामात असते. साहित्य हे मानवी जीवनाला आनंद देत असते. दुःख, संकटे अनुभवताना धीर देत असते असे वि.स.खांडेकरांनीही⁸ सांगितले आहे. साहित्याच्या संदर्भात कलेसाठी कला, जीवनासाठी कला असे वाद गाजलेले आहेत. हे सर्वाना ज्ञात आहेच. साहित्य हे मानवी भावनांवर खोल परिणाम करते.

उदा. "रामायण", "महाभारत" या महाकाव्यांनी भारतीय मनाला चिरंतन जीवनमूल्ये दाखवून दिलेली आहेत. या महाकाव्यांनी भारतीय मनाला आकार देण्याचे, संस्कार करण्याचे सांस्कृतिक कार्य केले आहे. हे भारतीय समाज शास्त्रज्ञांनी व विचारवंतांनी मान्य केले आहे.

उदा. "यमुनापर्यटन", "पण लक्षात कोण घेतो", "मुक्तामाला", "मंजूघोषा", "सुशिला" "रागिणी" इत्यादी सामाजिक कादंबऱ्या तसेच "शारदा", "किचकवध", "सुदाम्याचे पोहे", "उद्याचा-संसार" इत्यादी सामाजिक नाटके. कधी-कधी या कलाकृती मानवी मनावर परिणाम करतात तर कधी समाजमन हेलावून सोडतात. तर कधी योग्य दिशेने विचार करण्याची प्रेरणा देतात. तात्पर्य - मानवी मनातच परिवर्तन घडविण्याचे सामर्थ्य साहित्यात असते. ब्रिटीश राजवटीत "केसरी" व "काळ" या वृत्तपत्रांनी राजकीय परिवर्तने घडवून आणली.

तर राजकीय विषयावरील नाटकांनीही ही परिवर्तने अधिक यशस्वीपणे घडवून आणलेली आहेत. अशाप्रकारे साहित्यकृतींनी समाजमनावर कसा इष्ट परिणाम घडवून आणला आहे याची उदाहरणे देशोदेशीच्या वाङ्मय इतिहासात असंख्य प्रमाणात आढळतात.

उदा. "प्राईम अँड पनशमेंट" (डेस्टोव्हस्की), आणि "अँना कॅरीनिना", "वॉर अँड पिस" (टॉलस्टॉय) यासारख्या कलाकृतींनी समाज परिवर्तन केल्याचे सर्वांना माहीत आहेच.

अशाप्रकारे समाज आणि साहित्याचा अन्योन्य संबंध या प्रकरणात मी स्पष्ट केला आहे. आणि अण्णा भाऊ साठे, शंकर भाऊ साठे यांच्या साहित्याचे स्वरूप, त्यांनी मांडलेल्या समस्या व त्यांच्या कादंबऱ्यांनी केलेले सामाजिक परिणाम पुढील प्रकरणात मांडण्याचा मी प्रयत्न केलला आहे.

संदर्भ सूची

1. प्रा.गं.बा.सरदार, "अध्यक्षीय भाषण", मुंबई व उपनगर आणि मराठी साहित्यसंमेलन, अधिवेशन - एकविसावे, दि.25 ऑक्टोबर 1975.
2. गो.म.कुलकर्णी, "मराठी साहित्यातील स्पंदने", पुणे प्रकाशन - 1985, पृष्ठ क्रं.5.
3. Henry Levin, Literature is an Institution Sociology of 'Literature and Drama', page No. 56.
4. संपादक - भालचंद्र शंकर भगणे, "साहित्याविचार आणि समाजचिंतन, प्रा.गं.बा. सरदार षष्ठ्यब्दीपूर्ती गौरवग्रंथ", ओरिएंट लॉगमन्स लिमिटेड, मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, नवी दिल्ली, पुणे 2, ऑक्टोबर 1967, पृष्ठ क्रं.128.
5. Ernest Raymond, 'Through Literature to Life', Page No. 102.
6. वि.पां.दांडेकर, "मराठी नाट्यसृष्टी सामाजिक नाटके", बडोदे - 1879, द्वितीयावृत्ती, पृष्ठ क्रं.13, 14.
7. वि.स.खांडेकर, "अभिषेक", पुणे प्रकाशन, 1973, पृष्ठ क्रं.154.
8. तत्रेव, पृष्ठ क्रं.334 (प्रस्तावना).